

The role of environmental psychology in spatial strategic planning and design in Cheshmeh Aala in Damavand

Mahdi Fatemi *

Assistant Professor, Department of Architecture, Imam Khomeini International University (IKIU), Qazvin, Iran

Faezehsadat Mousavibasir

MA of Landscape Architecture, Imam Khomeini International University (IKIU), Qazvin, Iran

*Corresponding author's email address:

fatemi@arc.ikiu.ac.ir

How to cite this article:

Mahdi Fatemi, Faezehsadat Mousavibasir, The role of environmental psychology in spatial strategic planning and design in Cheshmeh Aala in Damavand, *Journal of Engineering and Construction Management (JECM)*, 2021; 6(1):37-44.

Abstract

Cheshme Aala Damavand has natural and memorable areas that shines like a jewel in the city by providing suitable facilities in the welfare and tourism sectors and by having favorable capacities. In general, uncontrolled traffic in this sensitive natural environment, the presence of a large number of tourists, which is noticeable in the hot seasons of the year, lack of attention to the natural bed in the existing landscape around the site, bed pollution, especially the spring water and the stream flowing from it, the incompatibility of the constructions. Around the spring, the lack of provision of necessary services and issues related to health and cleanliness, the immediate proximity of residential areas and surrounding gardens to the recreation area around the spring are among the problems of this area. According to the topic of this article, which is considered a valuable natural environment, the presence of a large number of tourists in the region at times of the year, which is accompanied by problems; It makes it necessary to find a solution about it. According to the features of the project platform and the need to introduce it in order to identify the potentials, the research method in this article is descriptive and analytical and the analysis method is also based on the type of qualitative research. The design of the landscape around this natural spring, which is based on environmental psychology and rereading the cultural and natural context of the Alaa spring, can improve the native life and the natural environment, and somehow strengthen the bond between man and nature.

Keywords

Environmental psychology, nature, strategic design, spring, human

دانش بوده است. در این راستا شناخت انسان و ویژگیهای محیط زندگی او و چگونگی برقراری رابطه میان این دو عامل اهمیت دارد. در بررسی های انجام گرفته مشخص گردیده که از تعامل دو حوزه علوم رفتاری و معماری، دانش میان رشته ای "روانشناسی محیطی"

نقش روانشناسی محیطی در برنامه ریزی و طراحی راهبردی فضایی در چشمه اعلا دماوند

مهدي فاطمي *

استاديار، گروه معماری، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

فائزه السادات موسوی بصیر

کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۱

ارجاع به مقاله:

مهدي فاطمي، فائزه السادات موسوی بصیر، نقش روانشناسی محیطی در برنامه ریزی و طراحی راهبردی فضایی در چشمه اعلا دماوند، مهندسی و مدیریت ساخت، ۱۴۰۰؛ ۶ (۱): ۳۷-۴۴.

چکیده

چشمه اعلا دماوند دارای عرصه های طبیعی و خاطره انگیزی است که با فراهم سازی امکانات مناسب در بخش های رفاهی و گردشگری و با داشتن ظرفیت های مطلوب همچون نگینی در شهر میدرخشد. به طور کلی تردد کنترل نشده در این محیط طبیعی حساس، حضور پر تعداد گردشگران که در فصول گرم سال محسوس می باشد، کم توجهی به بستر طبیعی در منظر موجود پیرامون سایت، آلودگی بستر به ویژه آب چشمه و نهر جاری از آن، ناسازگاری مستحذات پیرامون چشمه، ارائه نشدن خدمات لازم و مسائل مربوط به بحث بهداشت و نظافت، هم جواری بلافصل محلات مسکونی و باغات اطراف با عرصه تفریح پیرامون چشمه از مسایل و مشکلات این محدوده میباشد. با توجه به موضوع این مقاله که یک محیط طبیعی ارزشمند محسوب می شود، حضور پر تعداد گردشگران در منطقه درمقاطعی از سال، که با مشکلاتی همراه شده است؛ چاره جویی را در مورد آن ضروری می نماید. با توجه به ویژگیهای بستر طرح و نیاز به معرفی آن در جهت شناسایی پتانسیل ها، روش تحقیق در این مقاله توصیفی و تحلیلی و روش تجزیه و تحلیل نیز بر اساس نوع تحقیق کیفی میباشد. طراحی منظر اطراف این چشمه طبیعی که مبتنی بر روانشناسی محیطی و بازخوانی بستر فرهنگی و طبیعی محدوده چشمه اعلا باشد، می تواند ضمن حل مسائل مذکور، حیات بومی و محیط طبیعی را نیز بهبود بخشیده و به نحوی پیوند انسان و طبیعت را تقویت کند.

کلمات کلیدی

روانشناسی محیطی، طبیعت، طراحی راهبردی، چشمه، انسان

۱- مقدمه

در قرن معاصر موضوع رابطه انسان و محیط و قابلیت ترجمه آن به زبان طراحی محیط و معماری، مورد توجه پژوهشگران این حوزه از

دوره ۶، شماره ۱

بهار ۱۴۰۰

فصلنامه پژوهشی

به تکوین رسیده و نظریه های طراحی بر پایه نیازها و درک انسان از محیط تدوین گردیده است، لذا می توان روانشناسی محیطی را عرصه مشترک معماری و علوم رفتاری قلمداد کرد. هدف معماران از پرداختن به این دانش، تحلیل رابطه انسان و محیط و کاربرد آن در طراحی راهبردی معماری است [۱].

۱-۱- بیان مسئله

در کشورهای نیمه خشک کره زمین مانند ایران آب دارای ارزش فراوانی می باشد. یکی از انواع آب هایی که در ایران به مقدار نسبتاً زیاد از زمین خارج می شود و در حال حاضر بدون استفاده صحیح به هدر می رود آبهای معدنی گرم و سرد می باشد. آب معدنی را می توان از اولین داروهای طبیعی بشر دانست. در کشور ما نیز استفاده از آبهای معدنی تاریخی کهن دارد [۲]. جنبه مهمتر چشمه های آبگرم، استفاده از آن ها در مسایل درمانی می باشد که سابقه بسیار طولانی در ایران و جهان دارد. با وجود پتانسیل های بالای گردشگری این چشمه ها، معرفی بین المللی و داخلی خوبی در رابطه با آنها انجام نشده و امکانات بهداشتی و رفاهی موجود در محل برخی از چشمه ها مناسب نیست. شناسایی و مطالعه علمی چنین چشمه هایی در کنار فراهم نمودن امکانات رفاهی می تواند ایران را به عنوان یکی از قطب های گردشگری طبیعی و درمانی دنیا مطرح نماید [۳]. چشمه اعلائی دماوند از مجموعه چشمه هایی است که رونق حیات و سرسبزی منطقه دماوند را از گذشته های دور تا کنون موجب شده است. این مجموعه، بستری است با ارزش های طبیعی و با توان های بالقوه و بالفعل گردشگری که حیات بومی نیز در آن جریان دارد. پتانسیل ها و ارزش های موجود در سایت موجب جلب گردشگران پرشماری به این منطقه شده است. اما متأسفانه مداخلاتی که در سالهای قبل صورت گرفته است، موجب از بین رفتن بخشی از سبزه طبیعی این محدوده گردیده است. به طور کلی تردد کنترل نشده در این محیط طبیعی حساس، از سویی موجب تهدید بستر طبیعی و مخل آسایش ساکنان بومی بوده و از سوی دیگر امکان بهره گیری مطلوب گردشگران را از محیط از بین برده است. در راستای این مسئله ی کلان سایر مسائلی که مقاله حاضر با آن روبه روست را می توان چنین برشمرد :

حضور پر تعداد گردشگران که در فصول گرم سال محسوس می باشد، کمبود تسهیلات لازم برای گردشگران و کیفیت پایین تسهیلات موجود ، کم توجهی به بستر طبیعی در منظر موجود پیرامون سایت، آلودگی بستر به ویژه آب چشمه و نهر جاری از آن در نتیجه ی حضور بیش از حد گردشگران و مکان یابی نامناسب و ناسازگاری مستحدثات پیرامون چشمه ، ارائه نشدن خدمات لازم و مسائل مربوط به بحث بهداشت و نظافت ، هم جواری بلافصل محلات مسکونی و باغات اطراف با عرصه تفریح پیرامون چشمه.

۲-۱- اهمیت موضوع

چشمه ها مکان های بسیار مناسبی برای افزایش سرانه ی فضای سبز، بهبود سلامت جامعه، ایجاد تعاملات اجتماعی و ... هستند. با ارتقای کیفیت منظر شهری و فراهم آوردن فضاهایی با رعایت اصول منظر سازی و طراحی شهری در سطح شهر می توان به نیاز های افراد

جامعه به صورت کامل پاسخ گفت. چشمه های آب معدنی ایران از جنبه های مختلفی از جمله تنوع ژئوشیمیایی، نوع رسوبها، مناظر طبیعی اطراف چشمه ها، پوشش های جلبکی، آثار و ابنیه تاریخی مرتبط و از همه مهمتر خواص درمانی قابل توجه، میتوانند سهم زیادی در گردشگری طبیعی، زمین شناختی و درمانی کشور ایفا کنند. خوشبختانه تنوع این چشمه ها بسیار زیاد بوده و گستردگی نسبتاً متوازی در تمام ایران دارند. علیرغم ویژگیهای مثبت فراوان این نعمتهای خدادادی، متأسفانه به بهره برداری مدیریت شده و و طراحی راهبردی فضایی از این منابع توجه زیادی نشده است.

۳-۱- پیشینه روانشناسی محیط

موضوع روان شناسی محیط از اواخر دهه ۶۰ قرن بیستم مطرح گردید. "پرو شانسکی، ایتلسن و ریولین در سال ۱۹۷۰ میلادی ظهور علم روانشناسی محیط را در کتابی با عنوان «روان شناسی محیط: انسان و محیط اجتماعی-کالبدی» اعلام کردند" البته پیش از این "در دهه های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰، پژوهش هایی به جهت بررسی تأثیر متقابل انسان و محیط تحت عنوان «علوم اکوفتاری» یا «روانشناسی اکولوژیک» منتشر می شدند [۴]. توجه به مطالعه رفتار انسان و مکان و محیطی که رفتار در آن شکل می گیرد، ابتدا با واژه «روانشناسی بوم شناختی» ارائه شد. بر خلاف روان شناسان سنتی که پژوهش های انجام شده آنان توجهی به ارتباط بین رفتار انسان و محیط کالبدی او نداشت، در روان شناسی بوم شناختی مفهوم ارتباط انسان با محیط یا بوم خویش مورد توجه قرار گرفت. همچنین جنبش های دوره معماری مدرن در شکل گیری علم روانشناسی محیط نقش اساسی داشته است. نقدهای انجام شده در باب فضاهای کسالت آور و جرم خیز در مجتمع های مسکونی و شهرهای مدرن از جمله شهرک پروویت ایگو در امریکا که نهایتاً منهدم گردیدند، را می توان سرآغازی بر لزوم توجه به نیازهای انسانی از محیط مطلوب دانست [۱].

۵-۱- اهداف پژوهش

۱-۵-۱- اهداف کلی

۱. احیاء و ساماندهی محدوده گردشگری چشمه اعلا از طریق رویکردهای منظرین
۲. ارتقا سیما و منظر منطقه
۳. تاکید بر عناصر انتظام بخش منظر
۴. تقویت پتانسیل های طبیعی و بومی منطقه
۵. بهبود وضعیت بوم شناختی و کیفیت زیست محیطی منطقه

۲-۵-۱- اهداف فرعی

۱. ایجاد تسهیلات لازم برای ورود هدفمند گردشگر به سایت
۲. رفع آلودگی آب رودخانه و ساماندهی حضور گردشگران در امتداد آن
۳. طراحی محدوده بلافصل چشمه و ایجاد فعالیت های متناسب در جهت گردشگری پایدار با رویکرد مداخله حداقلی

۴. توجه به مسائل مربوط به بحث بهداشت و نظافت محدوده مورد نظر
۵. ایجاد یک بستر طبیعی مطلوب جهت قرار گیری فضاهای سبز، فراغتی، فرهنگی، تفریحی و توریستی در مقیاس محلی تا شهری و فراشهری.
۶. بهبود و افزایش سطح کیفیت زندگی شهروندان و ایجاد محیط های مناسب برای سرگرمی، تفریح و ورزش
۷. ایجاد منافع اقتصادی برای بومیان منطقه
۸. افزایش امنیت و آرامش ساکنین با فضا سازی و کاربری هدفمند به محوطه

۱-۶- فرضیه های پژوهش

به نظر می رسد با استفاده نقش روانشناسی محیطی در طراحی راهبردی منظر محدوده چشمه اعلاء دماوند و کنترل و هدفمندسازی ورود و حضور گردشگران در آن می توان مسائل و آسیبهای فعلی آنرا برطرف کرده و وجهه آیینی آن سبب رونق گردشگری و سرزندگی آن شود.

۲- روش تحقیق

با توجه به ویژگیهای بستر طرح و نیاز به معرفی آن در جهت شناسایی پتانسیل ها، روش تحقیق در این مقاله توصیفی و تحلیلی بوده. اطلاعات رساله به روش های مختلف جمع آوری خواهد شد. ابتدا مطالعات کتابخانه ای و اسنادی که مبانی پایه و استانداردها هستند جهت استخراج معیار های طراحی گردآوری می شود. در همین راستا مطالعات میدانی از منطقه و سایت مورد نظر انجام می شود که مجموعه ای از برداشت نگارنده، مصاحبه محلی یا پر کردن پرسشنامه، عکسبرداری و جمع آوری نقشه ها و تطابق با وضع موجود دسته بندی میگردد. همچنین مطالعات اینترنتی برای به دست آوردن مصادیق و نمونه های مناسب و مشابه نیز انجام می گردد.

انواع اطلاعات مورد نیاز:

۱. اطلاعات مربوط به شناخت خصوصیات بافت شامل اطلاعات تاریخی و جغرافیایی، اطلاعات زیست بوم منطقه و اکولوژی منظر
۲. اطلاعات توصیفی از کتب و مقالات مرتبط و جمع آوری مبانی اساسی و اصول و استانداردها
۳. بیان مبانی طراحی و ایده پردازی

روش تجزیه و تحلیل نیز بر اساس نوع تحقیق کیفی است که مراحل زیر را طی می نماید:

مطالعات کتابخانه ای شامل مروری بر مباحث نظری، نکات مثبت و منفی، قوانین و مقررات که نهایتا چارچوب نظری تحقیق را مشخص کرده است. در ادامه مراحل زیر برای طراحی طی می شود:

مرحله اول: شناسایی؛ شامل شناسایی منابع، شناسایی نیازها و مروری بر طرح ها و قوانین فرادست.

مرحله دوم: تحلیل، شامل تحلیل منابع و نیازها و تطبیق آن ها با قوانین فرادست و تعیین اقدامات امکان پذیر

مرحله سوم: تطابق اقدامات امکان پذیر با شرایط محیطی سایت و مکان یابی هر کدام از فعالیت ها

مرحله چهارم: طراحی، شامل تدوین الگوها بر اساس نیازهای هر فعالیت، بسط الگوها با توجه به شرایط موجود (تهیه طرح های راهبردی)، بسط طرح های راهبردی با توجه به نیازهای درونی هر فعالیت (تهیه طرح کلیدی)، بسط طرح های کلیدی با در نظر گرفتن جزئیات (تهیه طرح اجرایی)

موارد فوق با توجه به مطالعات پیرامون منطقه مورد مطالعه که منجر به شناخت توانایی ها و محدودیت های منطقه می گردد، در تلفیق با نظر ساکنان و گردشگران که از طریق مصاحبه و پرسش از مردم جمع آوری می شود و حاصل مطالعات و دستیابی به کانسبت طرح میباشد، پس از مطالعات شناختی و تحلیل و بررسی راهبردها مدل سازی نهایی انجام می شود.

۳- مفاهیم و تعاریف مرتبط با محیط و روانشناسی

۱-۳- روانشناسی محیطی

تعاریف متفاوتی از روانشناسی محیطی ابراز شده است (جدول ۱). این دانش به عنوان شاخه ای از روانشناسی و زیر مجموعه ای از علوم رفتاری، به مطالعه رفتارهای انسان در رابطه با سکونتگاه یا محیط کالبدی پیرامونش می پردازد. اکثر پژوهشگران: آگون برونسویک، کورت لوین و رابرت گیفورد را پایه گذاران این رشته می داند. آگون برونسویک در سال ۱۹۴۳ برای نخستین بار اصطلاح "روان شناسی محیط" را به کار برده است ولی "در منابع آلمانی زبان، هلیپاخ (۱۹۰۲)، نخستین پایه گذار روانشناسی محیط نامیده می شود" [۴]. مطالعات اولیه بارکر (۱۹۶۸) درباره قرارگاه رفتاری یا مکان-رفتارها در حوزه روانشناسی بوم شناختی و مطالعات سامر (۱۹۵۰) و آلتمن (۱۹۷۵) درباره فضاهای شخصی و رفتار اجتماعی، به عنوان زیربنای آن شناخته شده است [1].

جدول ۱ تعاریف ارائه شده از روانشناسی محیطی توسط نظریه پردازان [۴]

نام	تاریخ	تعریف ارائه شده از روانشناسی محیطی
کریک (Craik)	1970	مطالعه روان شناختی رفتار انسان، به گونه ای که به زندگی روزمره او در محیط کالبدی مرتبط باشد.
گرامان (Graumann)	1976	روان شناسی محیط، مکمل روان شناسی عمومی فاقد محیط است.
کانتر (Canter)	1981	شاخه ای از روانشناسی است که به مطالعه و تحلیل تعاملات، تقابلات، تجارب و کنش های انسان با جنبه های مختلف محیط اجتماعی و فیزیکی توجه دارد.
راسل (Russell)	1982	حیطه ای از روانشناسی است که به فراهم کردن رابطه نظام مند بین شخص و محیط میپردازد.
هالاها (Holahan)	1982	روانشناسی محیط، مناسبات مشترک بین محیط فیزیکی و رفتار و تجربه انسان را مورد بررسی قرار میدهد.
پروشانسکی (Proshansky)	1990	روانشناسی محیط، با تعاملات و روابط میان مردم و محیطشان سر و کار دارد.
گیفورد (Gifford)	1997	روانشناسی محیط، بررسی متقابل بین فرد و قرارگاه فیزیکی وی است.

۲-۳- محیط و رفتار انسان

رابطه انسان - محیط رابطه ای دوسویه است. هر دو به نوعی بر هم تأثیر گذارده و از هم متأثر میشوند. "الگوی رویدادهایی را که بر

زندگی در بناها و شهرها غالب است، نمی توان از فضاهایی که در آن رخ می دهند، جدا کرد". انسان، بسته به ارزش های فرهنگی محیط خود، به برخی فضاها، محرک ها و رویدادها معنی می بخشد و متناسب با آنها رفتار می کند. شناخت، توصیف و تبیین رفتار انسان به درک رابطه محیط و رفتار کمک می کند و درک نقش محیط ساخته شده در زندگی مردم نیازمند فهم و درک ماهیت آن است. "محیط و رفتار آن قدر در هم تنیده شده اند که به سختی می توان آنها را از هم تفکیک کرد. رفتار را نمی توان مستقل از رابطه درونی آن با محیط درک کرد، رفتار را باید در بستری محیطی تعریف کرد" [۵].

۳-۳- محیط کالبدی و رفتار انسان

نظریه های گوناگون را در ارتباط با تاثیر محیط بر رفتار انسان و چگونگی ارتباط و تعامل بین محیط کالبدی و تجربه انسان از آن وجود دارد. روان شناسی محیط به دنبال خلق تئوری هایی در مورد رفتارهای انسان در محیط روزمره و بوم اوست، به گونه ای که بتوانند مورد استفاده معماران قرار گیرند. سه نظریه متداول در حوزه نحوه تعامل میان محیط کالبدی و رفتار انسان را بیان می کند که در جدول ۲ آمده است [۱].

جدول ۲ نظریه های تاثیر محیط کالبدی بر رفتار انسان [۱]

گرایش رفتار- محیط	ویژگی اصلی	طرفداران اولیه
جبرگرایی محیطی	تغییر در منظر و عناصر معماری محیط، به تغییراتی در رفتار و به ویژه در رفتار اجتماعی منجر میشود.	معماران و شهرسازان دوره مدرن
اختیارگرایی محیطی (امکان گرایی)	محیط معمولاً باعث بروز رفتار نمیشود، بلکه زمینه ای برای وقوع رفتار است و افراد بر اساس معیارهای فرهنگی دست به انتخاب زده و رفتار می نمایند.	جامعه شناسان و دانشمندان جغرافیای شهری
احتمال گرایی	تاثیر محیط کالبدی بر رفتار، یک تاثیر احتمالی است و بر حسب ویژگیهای محیط احتمال وقوع رفتاری خاص در برخی از محیط ها نسبت به برخی دیگر بیشتر یا کمتر است.	روانشناسان محیط

۴- نقش آب در معماری و شهرسازی ایران

۴-۱- از دوران کهن تا قبل از اسلام

به طور تقریبی در همه نوشته های پیش از اسلام، جایگاه آب در مجموعه آفرینش بسیار حساس است. در زمان ساسانیان، فرمانروایان، محلی خاص بر می گزیدند تا اعتقادات مذهبی و شرح پیروزی های خود را بر روی سنگ های عظیم نقش کنند. در هر یک از این محل ها، آبگیری در پای بدنه سنگی ایجاد می کردند.

در فرهنگ ملی ما، آب را مظهر روشنایی دانسته اند و آن را نماد پاکی می دانند. در گذشته ای نه چندان دور، هیچ خانه ای نبود که حوضی در آن نباشد، حوض های زیبا و کوچک و بزرگ با کاشی های آبی فیروزه ای نماد مشخص زندگی در هر خانه ای بود. حوض و استخر در باغ های ایرانی و حتی در خانه های ایران اهمیت زیادی داشته و دارد [۶].

۴-۲- بعد از اسلام

آب نه تنها از جنبه های مادی حیات بخش و زنده کننده محیط مصنوع که از جنبه های معنوی نیز چنین بوده است و کاربرد آن در ابنیه و فضاهای شهری پاسخی در جهت رفع نیازهای روحی و معنوی استفاده کنندگان می باشد [۷]. در معماری دوران اسلامی نقش آب حالتی کاربردی پیدا می کند. قبل از اسلام معماری به سوی آب می شتافت و در کنار آن آرام می گرفت. بعد از اسلام معماران با شناخت قوانین فیزیکی رفتار آب و درک نقش و تمثیل و ارتباط آن با انسان، آب را درون معماری آوردند [۷]. علاوه بر نقش آب در مساجد، آب انبارها، یخچال ها، حسینیه ها، حیاط های منازل و ... آب و به خصوص آب جاری یکی از عناصر اصلی فضاهای عمومی و معابر شهرهای تاریخی بوده است که همچون شبکه ی رگهای موجود زنده، حیات را به کلیه اجزاء شهر رسانده و در عین حال با اتصال آنها به یکدیگر جلوه ی زیبایی از کالبد واحد و وحدت کالبدی آن را به نمایش می گذارده اند. این نهر ها که در ابتدای امر برای رساندن آب به حیاط ها و باغ های درون شهر به کار گرفته می شدند، بعدها در دوره صفویه برای ارتقای کیفیت محیط و ایجاد فضا و مکان مناسب گشت مردم رواج یافتند و حتی در برخی موارد همچون چهارباغ با حوض های وسیع در فضاهای عمومی تلفیق شدند که ذکر جزئیات آن در بسیاری سفرنامه ها از جمله سفرنامه های پیشرو دلاواله و شاردن مکتوب است [۸].

۵- حضور آب در فضای شهری

آب پیام آور روشنایی و پاکی به شمار می رود و از ارزش زیادی برخوردار است که با قابلیت های مختلف خود مانند حیات، تازگی، درخشندگی، پاکیزگی، رونق و رواج روشنایی، سکون، آرامش و تحرک، احساس های متفاوت در روح و روان انسان گذارده است (ادیبی و همکاران، ۱۳۸۴). به طور کلی آب از عناصری است که به محیط پیرامون خود زندگی و معنا می بخشد [۶]. با وجود آب می توان فضاهای متنوع شهری (فضای سبز، آبی، تفریحی و یا به عبارتی فضای مناسب زیست محیطی) به وجود آورد.

۵-۱- جایگاه آب در ارتباط با محیط زیست انسانی و منظر شهری

رودها از ارتفاعات کوهستانی خود که در واقع حوزه آبریز آنها محسوب می شوند سرچشمه می گیرند و پس از گذشتن از زمین های پرفراز و نشیب کوهستانی وارد زمین های جلگه ای می گردند و پس از بوجود آوردن خورها و جزایر مختلف به دریاها میریزند. عبور از سرزمین های گوناگون با فرهنگ ها و خصلت های مختلف به رودها جلوه ای اسطوره ای بخشیده است، گویی همانند خدایان و الهه های تمدن هایی که در کنار خود به وجود آورده به دنبال جاودانگی و یافتن راز زندگی جاودانه می باشند. قدرت افسانه ای رودخانه ها و نیاز زیستی انسانها به منابع آب، اجتماعات بسیاری را در هم نشینی با خود بوجود آورده است. این اجتماعات در طول سالیان متمادی با آزمایش و خطاهای بسیار خود را با ویژگی های آب تطبیق داده و زندگی چندین هزار ساله خود را در کنار این توده عظیم همیشه جاری باستانی تجربه کرده اند [۶]. در تحولات دهه های اخیر، با سعی و تلاشی که ارگان های مختلف حفظ محیط زیست و مراجع

6 (1), 2021

دوره ۶، شماره ۱
بهار ۱۴۰۰

فصلنامه پژوهشی

ذریط انجام داده اند مفهوم رود دوباره زنده گشته و تعبیر جدیدی از این مفهوم استنباط شده است. تعبیری از قبیل ریه شهر، کریدور تفریحی و...

۶- نقش آب در طراحی منظر

آب به عنوان عنصری که دارای وجوه گوناگون جسمی بوده، با انعکاس محیط و منظر که پرورش می دهد محیط را تحکیم می بخشد. علاوه بر منظره و صدا، بو و احساس آب بر پوست به صورت محرک هایی حس مکان را غنی تر می سازند. در محیط آب به یکی از ۴ شکل حرکتی تبادل می شود: یک نقطه حرکتی، یک خط، یک سطح متحرک، حرکت یک حجم از آب به صورت مرکزیت، شکل دهنده، شکل پذیر، دعوت کننده، پیوند دهنده، جدا کننده، گذرا، جاری، منظرین و نمایی در مفهوم معماری منظر، به صورت عینی و ذهنی استفاده می شود [۹].

۶-۱- منظر و حفاظت محیط زیست

امروزه اصول حفاظت زیست محیطی و به تبع آن توسعه پایدار که ارتباط تنگاتنگی با محیط زیست انسانی دارد، به نحو چشمگیری دارای هماهنگی درونی با اهداف معماری منظر می باشد. طراحی محیط در معماری منظر، به نوعی بیانگر دخالت انسان در محیط پیرامونش میباشد که این دخل و تصرف در طول دوران های مختلف به اشکال متنوع، تأثیرات مثبت و منفی بر محیط زیست داشته است. چنانچه معمار منظر در رویکرد خود نسبت به طبیعت، قوانین و ضوابط مرتبط با حفاظت زیست محیطی را در نظر بگیرد، از تأثیرات منفی معماری منظر نسبت به محیط کاسته می شود. به عبارت دیگر، هر نوع سیاستگذاری برای ساماندهی محیط و همچنین اصول معماری منظر، به طور طبیعی باید در چارچوب اصول حفاظت محیط زیست قرار بگیرد. معماری منظر از عوامل موثر در حفاظت محیط زیست و چنانچه ذکر شد، حفاظت محیط زیست از اهداف توسعه پایدار می باشد [۱۰].

۷- پیوند منظر، انسان و طبیعت

یکی از اصول منظر شناخت معنا و جایگاه محیط در زندگی انسان است در حالی که بخش اعظم این محیط طبیعت است. ما در طبیعت زندگی می کنیم و ذهنیت ما در طبیعت شکل می گیرد. در حقیقت در منظر دو عامل انسان و طبیعت نقش عمده دارند و این دو عامل در قالب منظر با یکدیگر پیوند خورده اند و فعالیت ها و اقدامات انسان در غالب معماری منظر، پردازش و آفرینش منظر بر محیط تأثیرگذار است.

۸- محله چشمه اعلاء

این محله با وسعتی در حدود ۶۰ هکتار در شمال شرقی شهرستان قرار گرفته است. بخش بزرگی از این محله ناحیه کوهستانی است و در قسمت های جنوبی آن باغات قرار دارند. هم چنین برخی از ویژگی های جمعیتی، اجتماعی و اقتصادی این ناحیه به شرح زیر است:

- سکونت در این محله عمدتاً بعد از انقلاب شکل گرفته است و از کل واحدهای مسکونی این ناحیه حدود ۸۳ درصد ساخته شده است.
- میزان جوانی جمعیت محله در حدود ۴۷ درصد بوده است که جوان ترین ساختار در بین محلات شهر دماوند است.
- میزان باسواد جمعیت در حدود ۷۹ درصد است که در حدود ۱۰/۶ درصد از متوسط میزان باسواد شهر دماوند کمتر است.
- تعداد جمعیت ساکن در این محله اندک و بافت مسکونی آن ناچیز است.
- با توجه به ساختار شغلی محله که در حدود ۴۳ درصد از شاغلان را کارکنان مشاغل ابتدایی و یا در واقع کارگران ساده تشکیل می دهند؛ می توان گفت این محله، محله ای فقیرنشین است.
- براساس اطلاعات طرح کارگاهی، در سال ۱۳۸۱ تعداد، کارگاه های فعال ۱۲ کارگاه بوده است و مجتمع گردشگری چشمه اعلاء در این محله واقع شده است.

تصویر ۱ موقعیت قرارگیری چشمه اعلاي دماوند نسبت به استان تهران و شهرستان دماوند در نقشه هوایی (منبع: google earth)

۸-۱- ساختار اجتماعی

ساختار اجتماعی در دو منطقه مشاء و محلات جنوبی چشمه با هم متفاوت است. ساکنین محلات جنوبی چشمه اغلب بومیان هستند که در تمام طول سال در این منطقه به سر می برند و شهردماوند اقامتگاه دائمی آنان به حساب می آید. در حالی که بافت منطقه مشاء اغلب به صورت ویلایی است و پذیرای پایتخت نشینان در ایام تعطیل و اوقات فراغت است. چهار محله در نزدیکی محوطه چشمه شامل محله چشمه اعلا، دشتیان، اوره و دشت مزار است. محله چشمه اعلا با کمترین درصد تراکم مجاور محوطه چشمه قرار دارد. ساکنین این محلات از چشمه اعلا کمتر به عنوان یک فضای تفریحی بهره می برند و کاربران اصلی چشمه اغلب غیربومیان هستند [۱۱].

جدول ۳ تحلیل SWOT فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی (منبع: نگارنده)

قوت	ضعف
- غنا و قدمت تاریخی منطقه دماوند - نزدیکی به کوه دماوند به عنوان یک منظر فرهنگی - تفاوت در آداب و رسوم و فرهنگ میان بومیان محلات و ساکنین موقت ویلاهای مشاء - احترام بومیان به درخت چنار کهن سال مجاور چشمه - برگزاری مناسبت های خاص بومی - عرضه محصولات باغات و مزارع کشاورزی منطقه - آیین های بومی ساکنین شهر دماوند - تنوع در سطوح اجتماعی و اقتصادی اقشار گردشگر مراجعه کننده به مجموعه	- استفاده اندک اهالی محلات پیرامون از چشمه اعلا به عنوان فضای جمعی و تفریحی - تفاوت در آداب و رسوم و فرهنگ میان بومیان محلات و ساکنین موقت ویلاهای مشاء - سطح پایین درآمد ساکنین محلات مجاور چشمه اعلا
فرصت	تهدید
- جایگاه ارزشمند چشمه در اذهان عمومی به ویژه بومیان - اشتغال زایی مجموعه گردشگری چشمه اعلا برای بومیان - امکان عرضه صنایع دستی بومیان منطقه در مجموعه - حضور دوره ای عشایر در منطقه و امکان عرضه محصولات دامی و صنایع دستی آنان - عبور گروه های کوهنوردی و استراحت موقت آنان در منطقه - امکان تعریف فضای جمعی برای محله چشمه اعلا در پیرامون چشمه - تراکم جمعیتی پایین در محلات و منطقه مشاء - امکان تعریف مرکز محله	- کاهش امنیت در کوچه باغات جنوبی چشمه به دلیل نبود شفافیت فضای - بالا بودن میانگین سنی در میان بومیان محلات و دشواری برقراری ارتباطات با گردشگران - آداب و رسوم و فرهنگ میان بومیان محلات و گردشگران آبی مجموعه - وجود فضا های نا امن در دامنه های شمالی به دلیل نبود کاربری در آنها

۸-۲- گردشگران و بازدیدکنندگان چشمه

گردشگران مجموعه چشمه اعلا در دو مقیاس درون و فراشهری و بر اساس انواع مقاصد گردشگری به شرح زیر قابل تفکیک هستند:

۸-۲-۱- گردشگران فراشهری

گردشگران تک مقصدی : آن دسته از گردشگران است که با مقصد اصلی و تنها مقصدشان مجموعه چشمه اعلا می باشد. گردشگران منطقه ای : هدف گردشگری برای این گروه از گردشگران منطقه وسیع تری از مجموعه چشمه اعلا را شامل می شود. به عبارت دیگر آن ها با نیت بازدید از مجموعه ای از مقاصد گردشگری به دماوند می آیند [12]. در این گروه، چشمه اعلا، می تواند بخشی از

یک تور منطقه ای یا مقصد اصلی از این تور باشد. مقاصد گردشگری پیرامون چشمه اعلا که با توجه به مسیرهای دسترسی می توانند با چشمه اعلا در یک حلقه گردشگری قرار گیرند شامل موارد زیر است: باغستان دماوند- چشمه اعلا
پیست اسکی آبعلی- منطقه مشاء- چشمه اعلا
آبشار تیزآب- چشمه اعلا
شهرآب سرد- چشمه اعلا
دریاچه های تاروهویر- چشمه اعلا
گردشگران عبوری : مقصد اصلی این دسته از گردشگران محلی غیر از چشمه اعلا می باشد و آن ها در مسیر رسیدن به مقصد اصلی خود از چشمه اعلا بازدید می کنند. نظیر گردشگران بین استان های سمنان و تهران و مازندران [12].

۸-۲-۲- گردشگران درون شهری

اهالی بومی : نقشی که چشمه در ارتباط با اهالی بومی دارد متفاوت است:
خانه های مسکونی پیرامون چشمه: برای ساکنین این خانه ها، مجموعه فعلی چشمه در حکم حیاط خانه شان است.
محلات مجاور مجموعه فعلی چشمه اعلا: برای ساکنین محلات مجاور ، مجموعه چشمه اعلا می تواند نقش یک فضای جمعی و تفریحی در مقیاس محله را بازی کند.
سایر ساکنین شهر: برای اهالی ساکن در محلات دورتر، مجموعه چشمه اعلا، می تواند نقش یک فضای سبز شهری و فضای جمعی را داشته باشد.

ضمنا در مناسبت های مختلف نظیر ایام ماه محرم یا رمضان این مجموعه یک فضای جمعی در مقیاس کل شهر است. هم چنین وجود چشمه و متبرک بودن آن در اذهان مردم و سودمندی آن برای سلامتی نیز در کنار انگیزه های گردشگری و تفریح موجب حضور اهالی بومی در چشمه اعلا می گردد.

۸-۳- بررسی لزوم توسعه محدوده فعلی چشمه اعلا

پیش از آغاز به طراحی راهبردی فضایی می بایست تعیین شود که آیا محدوده فعلی چشمه پاسخ گوی تعداد گردشگران خواهد بود یا خیر. برای این امر ابتدا به تخمین تعداد گردشگران مراجعه کننده به پارک می پردازیم و سپس با در نظر گرفتن حداقل و حداکثر مساحت محدوده فعلی ، سرانه زمین برای گردشگران در محدوده فعلی محاسبه می شود و از آن جا می توان نتیجه گرفت که آیا نیازمند توسعه محدوده فعلی برای رسیدن به سرانه مطلوب برای هر گردشگر هستیم یا خیر.

۸-۳-۱- محاسبه تعداد بازدیدکنندگان چشمه اعلا در هر

روز

از تعداد بازدیدکنندگان محوطه چشمه اعلا آمار مشخصی در دست نیست. طبق صحبت با کارمندان شهرداری دماوند تا سال ۹۲-۱۳۹۱ برای ورود به پارکینگ چشمه اعلا بلیط هایی فروخته میشد و ما نیز برای به دست آوردن تعداد بازدیدکنندگان از تعداد بلیط های فروخته شده توسط شهرداری برای اتومبیل های ورودی به پارکینگ

6 (1), 2021

دوره ۶، شماره ۱
بهار ۱۴۰۰

فصلنامه پژوهشی

هکتار ۵۰ نفر و سرانه استاندارد زمین برای هر نفر ۲۰۰ متر مربع خواهد بود.

جدول ۵ ارتباط شمار استفاده کنندگان با ویژگی منطقه تفرجگاهی

ویژگی منطقه	شمار استفاده کنندگان (در هر هکتار)	تراکم
ارتباط با طبیعت	کمتر از ۵	بسیار کم
فضاهای وسیع و باز	۵ تا ۵۰	کم
فضاهای خلوت تا شلوغ	۴۰ تا ۳۰۰	متوسط
بسیار شلوغ (غالباً درون شهری)	۱۰۰۰ تا ۵۰۰۰	زیاد

۹- بحث و نتیجه گیری

اگر این تعریف از معماری را بپذیریم که، معماری شکل دادن هدفمند به مکان زندگی انسان است، فعل معماری به دو عامل " شکل و زندگی " توجه دارد. اثر معماری همانند ظرف است و معمار در پی ساختن این ظرف و آنچه در این ظرف میآید " زندگی انسان " است نگرش به انسان در علوم رفتاری بر حسب طرز تفکر مکاتب فکری مختلف نتایج متفاوتی را در پی داشته است. "از زمان رنسانس، پژوهشگران و نویسندگان زیادی بین عناصر هنری و غیر هنری محیط، یعنی بین معماری و ساختمان، تمایز قائل شده اند". معماری بعنوان هنر، ارتباط پیوسته ای با علوم انسانی و علوم رفتاری دارد. زیبایی، معنا، ادراک، احساس، اندیشه، نیازهای انسانی، راحتی، آسایش، تعالی، تکامل و بسیاری دیگر، از لغات مشترک حوزه معماری و روانشناسی است. دانش روانشناسی محیط حوزه مشترک بین علوم رفتاری و معماری است که از طریق ائتلاف آنها متعاقب جنگهای جهانی و پس از نارضایتی مردم از فضاهای معماری مدرن، که انگیزه و نیازهای غیر مادی انسان در آن جلوه ای نداشته، پدید آمده که هدف آن مطالعه انسان در محیط واقعی است. مباحث مشترک که در این مقاله به آنها اشاره شد، معماری و خصوصیات روانشناسی را به هم پیوند می دهد. در نهایت با توجه به تمام تحلیل ها و مطالعات انجام شده به راهکارهای مدیریتی، برنامه ریزی و طراحی راهبردی در چشمه اعلا دماوند جهت تعدیل تعداد گردشگران اشاره می کنیم.

راهکارهای تعدیل گردشگر در ایام با مراجعه بالا

راهکارهای مدیریتی

- در نظر گرفتن بلیط ورودی برای مجموعه و بالا بردن قیمت آن در ایام با مراجعه زیاد
- تعریف فعالیت هایی در سایت و دریافت هزینه برای برخی از آنها
- تعریف سفرهای یکروزه یا بیشتر میان چند مقصد گردشگری علاوه بر مجموعه چشمه اعلا
- تشویق مراجعین به استفاده از سایر مناطق سایت در ایام پیک مراجعه

راهکارهای برنامه ریزی و طراحی

- ایجاد سلسله مراتب و فیلترینگ میان حوزه استقرار بومیان و فعالیت های گردشگری

مجموعه، در هر روز در فصول مختلف سال استفاده کرده ایم. با توجه به نظر کارشناسان شهرداری دماوند، متوسط تعداد سرنشینان هر اتومبیل چهار نفر در نظر گرفته شد. در نتیجه تعداد بازدیدکنندگان در هر روز در فصول مختلف در روزهای طول هفته، آخر هفته (پنج شنبه و جمعه) و ایام نوروز مطابق جدول زیر است.

جدول ۴ محاسبه تعداد بازدیدکنندگان چشمه اعلا در سال ۹۰ (شهرداری دماوند، ۱۳۹۹)

فصل	طول هفته	آخر هفته	ایام نوروز
بهار	میانگین اتومبیل در روز	130-150	300-350
	متوسط تعداد سرنشین	4	4
	نفر در روز	480-600	1200-1400
	میانگین نفر در روز	540	1300
تابستان	میانگین اتومبیل در روز	150-170	650-750
	متوسط تعداد سرنشین	4	4
	نفر در روز	2600-3000	600-680
	میانگین نفر در روز	2800	640
پاییز	میانگین اتومبیل در روز	10_20	10_20
	متوسط تعداد سرنشین	4	4
	نفر در روز	40-80	40-80
	میانگین نفر در روز	60	60
زمستان	میانگین اتومبیل در روز	5_10	5_10
	متوسط تعداد سرنشین	4	4
	نفر در روز	20-40	20-40
	میانگین نفر در روز	30	30

با توجه به جدول ۴ نتایج زیر حاصل میشود:

- میانگین نفر در روز در فصول مختلف سال و ایام طول هفته و آخر هفته با هم متفاوت است و در ایام آخر هفته (به ویژه در تابستان) نسبت به طول هفته افراد بیشتری به مجموعه مراجعه می کنند.
- فصول سال به ترتیب میزان مراجعه کننده به سایت از بیشترین به کمترین میزان شامل تابستان، بهار، پاییز و زمستان است.
- تعداد مراجعه کنندگان در ایام نوروز به دلیل سردی نسبی هوا کمتر از فصل تابستان است.
- بیشترین میزان گردشگر در هر روز مربوط به ایام آخر هفته در تابستان و برابر ۲۸۰۰ نفر و کمترین آن در زمستان و برابر ۳۰ نفر است.

۸-۳-۲- سرانه زمین برای هر گردشگر در محدوده فعلی

از آن جا که با توجه به عدم تعریف حریم مشخص برای محدوده فعلی چشمه اعلا، تعیین مساحت دقیق آن ممکن نیست؛ برای محاسبه سرانه زمین برای هر گردشگر، حداکثر مساحت مورد استفاده گردشگران مد نظر قرار می گیرد. از بخش قبل، حداکثر میزان مراجعین، مربوط به ایام آخر هفته فصل تابستان و برابر ۲۸۰۰ نفر است. مساحت حداکثر محدوده فعلی چشمه، حدوداً ۳ هکتار است. در نتیجه سرانه زمین برای هر گردشگر در محدوده فعلی برابر ۱۰ مترمربع خواهد بود. این میزان را می بایست با استاندارد سرانه هر نفر در محیط های وسیع و باز مقایسه کرد. مطابق جدول ذیل اگر تراکم کم را برای سایت قایل شویم؛ حداکثر تعداد گردشگر در هر

6 (1), 2021

دوره ۶، شماره ۱

بهار ۱۴۰۰

فصلنامه پژوهشی

- ایجاد سلسله مراتب و فیلترینگ میان حوزه های آسیب پذیر طبیعی و فعالیت های گردشگری
- تعریف فضاهای چند عملکردی با قابلیت تغییر کاربری
- خرد کردن عرصه های هم جوار حوزه آسیب پذیر برای جلوگیری از تجمع
- تشویق به برگزاری کمپینگ در حوزه های تعریف شده
- استقرار تسهیلات گردشگری در حوزه های با دوام بیشتر
- هدایت گردشگر از حوزه آسیب پذیر به سمت سایر حوزه ها با تعریف محورهای اتصال دهنده آنها
- ایجاد کشش بصری از حوزه آسیب پذیر به سمت سایر نقاط سایت
- تعریف کاربری های جاذب جمعیت در مناطقی با فاصله از حوزه آسیب پذیر
- حوزه بندی سایت و دشوار ساختن دسترسی به نقاط آسیب پذیر
- حوزه بندی سایت و تعریف فعالیت هایی ویژه نظیر منطقه صخره نوردی، اسکی و...
- طراحی مبلمان و حوزه های چند عملکردی و قابل انعطاف که در صورت افزایش جمعیت قابلیت افزایش اندازه و ابعاد را داشته باشند.

راهکارهای تعدیل گردشگر در ایام با مراجعه اندک

راهکارهای مدیریتی

- کاهش قیمت بلیط ورودی
- در نظر گرفتن تسهیلات ویژه برای ایام کم مراجعه
- ترغیب گردشگران به استفاده از سایت در ایام کم مراجعه
- ترغیب به استفاده از سایت توسط اقشاری که در فصول زمستان و پاییز اوقات آزاد بیشتری نسبت به برخی اقشار دیگر نظیر دارند دانش آموزان و دانش جویان و ...
- ترغیب مردم بومی یا دانشجویان دانشگاه های شهر دماوند به استفاده از سایت
- پذیرفتن تورهای گردشگری با تسهیلات ویژه
- برگزاری فستیوال ها و مراسم ویژه در این ایام نظیر جشن برف، شبهای یلدا و...

راهکارهای برنامه ریزی و طراحی

- تعریف فضاهای انجام بازی ها و ورزش های زمستانی
- تعریف کاربری ها در فضای سر بسته
- حوزه بندی سایت و تعریف تسهیلات گردشگری با کیفیت مختلف برای اقشار گردشگر با سطح درآمد متفاوت
- در نظر گرفتن فضاهای مشخصی جهت روشن کردن آتش و دور هم جمع شدن برای فصول سرد.

۱۰- منابع

- [۱] امامقلی، عقیل و همکاران، روانشناسی محیطی عرصه مشترک معماری و علوم رفتاری، مجله فصلنامه علوم رفتاری ۱۳۹۳، ۴۰-۲۲.
- [۲] غفوری، محمدرضا. "بررسی چشمه های آب معدنی لاریجان - دماوند". مجله علوم دانشگاه تهران، ۱۳۵۹.
- [۳] مطیلی، قاسم، ۱۳۸۰، روانشناسی محیطی دانشی نو در خدمت معماری و طراحی شهری، نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا، دانشکده هنرهای زیبا دانشگاه تهران، شماره ۱۰.

- [۴] مرتضوی، شهرناز، ۱۳۸۰، روانشناسی محیط، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- [۵] آلمن، ایروین، ۱۳۸۲، محیط و رفتار اجتماعی، خلوت، فضای شخصی، قلمرو و ازدحام، ترجمه علی نمازبان، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- [۶] ابراهیم زاده، عیسی، ۱۳۸۶. "چشمه های آب معدنی و گستره فضایی آن در ایران." تحقیقات منابع آب ایران ۶۶-۷۰.
- [۷] علمداری، مهدی، ۱۳۷۹. فرهنگ عامیانه دماوند، اداره فرهنگ و ارشاد اسلامی دماوند.
- [۸] غضنفری، پروانه. "منظر طبیعی." ویژه نامه دوره ۱، شماره ۰ نشریه علمی منظر، زمستان ۱۳۸۷، صفحه ۲۰-۲۳.
- [۹] فرانسویس تی مک، اندرو، ۱۳۷۸، روانشناسی محیطی، ترجمه غلامرضا محمودی، تهران، انتشارات زبان اصل.
- [۱۰] Greeno, J.G. (1998), The Situativity of Knowing, Learning, and Research, American Psychological Association Inc, Vol.53, No.1.
- [۱۱] مهندسان مشاور شارمند، ۱۳۸۴، طرح جامع شهر دماوند، مطالعات وضع موجود، مطالعات محیطی و جمعیتی، پاییز.
- [۱۲] Turgut Var (2002) Tourism Planning :Basic .Clare A Gunn & Routledge .th Edition۴ .Cases .Concepts

6 (1) , 2021

دوره ۶، شماره ۱

بهار ۱۴۰۰

فصلنامه پژوهشی

